

UDK 94(497.6 Banja Luka)“15“
355.582(497.6 Kastel)“15“

ELMA KORIĆ
(Sarajevo)

FORTIFIKACIJSKI KOMPLEKS BANJE LUKE U XVI STOLJEĆU

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Banja Luka, Vrbaski grad, tvrđava, Kastel

Grad Banja Luka nastao je na južnom i najužem dijelu banjalučke kotline koja je dolinom Vrbasa otvorena prema Posavini i centralnoj Bosni, s obje strane rijeke. Osim prirodnim karakteristikama sredine, topografski položaj grada Banje Luke bio je i historijski uvjetovan. Grad je nastao na uzvišenju koje dominira kotlinom, što je bilo veoma bitno u okolnostima kao što su potreba odbrane i zaštite saobraćajnica i naselja. Kako su se vremenom mijenjale i političko-historijske prilike, tako su nastupale i odgovarajuće promjene u funkciji grada i pojedinih njegovih dijelova.¹

Veliki broj lokaliteta uz Savu na Lijeve polju i u blizini Banje Luke govore da je ovaj kraj bio nastanjen još u predrimsko doba.² Arheološki nalazi iz Gornjeg Šehera potvrđuju da je područje Banje Luke bilo naseljeno i u antičko doba i da se nalazilo na važnoj rimskoj cesti.³ Prirodno-geografski uslovi utjecali su na to da se na mjestu današnje Banje Luke u doba Rimljana razvije i značajno naselje s vojnom postajom poznato pod imenom *Castrum*. Najveći broj istraživača smatra da je *Castrum* ležao na mjestu današnje Banje Luke te ga povezuje sa današnjim Kastelom. Analiza antičkih nalaza sa Kastela ukazuje na to da je ovaj dio bio intenzivno naseljen i u vrijeme antike i kasne

¹ Sulejman Smlatić, *Banja Luka, grad i njegove funkcije*, Sarajevo, 1978., str. 16. i 30. (dalje: S. Smlatić: *Banja Luka*).

² Gordana Sedić, “Banjaluka i okolica na nekim kartama od XVI do XVIII vijeka”, *Istorijski zbornik 3*, Banjaluka, 1982., str. 170 (dalje: G. Sedić, *Banjaluka*).

³ Esad Pašalić, “Rimska cesta od Podorašničkog polja do Banjaluke”, *Naše starine III*, Sarajevo, 1956., str. 243.

antike.⁴ Pojedini istraživači smatraju da se i srednjovjekovni kastel Banja Luka nalazio na istom ovom mjestu. Međutim, on je najvjerovatnije bio smješten na brežuljku iznad lijeve obale Vrbasa, na što ukazuju i materijalni ostaci do kojih se došlo arheološkim iskopavanjima.⁵

U razdoblju od XIII do XVI stoljeća, Banja Luka sa okolicom pokrivala je područje nekadašnje srednjovjekovne župe Vrbas. Prvi pisani trag u kojem se spominje kastel Banja Luka jeste jedna isprava kralja Vladislava II Jagelovića od 6. februara 1494. godine.⁶

Budući da su u literaturi veoma često u istom kontekstu spominjani Banja Luka i Vrbaski grad, pojavili su se problemi u vezi s ubikacijom ovih toponima kojima se bavilo više naučnika. U literaturi se vrlo često susreću različita mišljenja u vezi s lociranjem srednjovjekovnog grada Banje Luke i Vrbaskog grada koji je jedno vrijeme bio sjedište Vrbaske župe, zatim podijeljeni stavovi o tome da li se radilo o jednom ili dva grada, pa čak i tvrdnje da se Banja Luka razvila od Vrbaskog grada. S obzirom na to da se fortifikacijski kompleks Banje Luke u osmanlijskom periodu nadovezuje na onaj srednjovjekovni, ovom prilikom ćemo se ukratko osvrnuti na spomenuto pitanje.

Do nastanka Banje Luke, Vrbaski grad je bio glavno upravno središte srednjovjekovne Vrbaske župe. U ispravama za Vrbasku župu iz XIII stoljeća, 1244. godine spominje se *Vrbaski grad* (Orbaz, Urbaz, Urbaczu, Vrbaz, Orbag, Orbaszag).⁷ Uz ostale nazive mjesta i posjeda Vrbaske župe, od 1494. godine spominje se i *kastel Banja Luka* (Wanialuka).⁸

Među autorima koji smatraju da se Banja Luka razvila od Vrbaskog grada jeste Vladislav Skarić koji kaže: “Banja Luka ili kako se ranije zvala Vrbaški grad, bila je središte župe Vrbasa.”⁹ I Hamdija Kreševljaković u svojim ranim radovima tvrdi slično: “Grad bijaše sjedište Vrbaške župe pa se po njoj i nazivaše Vrbaški grad. Varoš pod ovim gradom prozva se kasnije Banja Luka.”¹⁰

⁴ Zdenko Žeravica i Lidija Žeravica, “Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci”, *Naše starine XVI-XVII*, Sarajevo, 1984., str. 39. (dalje: Z. i L. Žeravica, *Arheološka istraživanja*).

⁵ Z. i L. Žeravica, *Arheološka istraživanja*, str. 32.

⁶ Hamdija Kreševljaković, “Stari bosanski gradovi”, *Naše starine I*, Sarajevo, 1954. str. 26. (dalje H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*).

⁷ G. Sedić, *Banjaluka*, str. 169.

⁸ *Isto*, str. 170.

⁹ Vladislav Skarić, “Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine”, *Izabrana djela III*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985., str. 229.

¹⁰ Hamdija Kreševljaković, “Banja Luka u XVI i XVII stoljeću”, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XIV/1933–34, str. 891. (dalje: H. Kreševljaković, *Banja Luka*).

Iako se većina istraživača koji su se bavili ovom problematikom uglavnom slažu sa tim da su u srednjem vijeku ovdje postojala oba spomenuta grada, do neslaganja dolazi po pitanju lociranja Vrbaskog grada. Neki autori ga smještaju na mjesto današnjeg Kastela, dok za toponim Banja Luka smatraju da se odnosio na utvrdu u Gornjem Šeheru koja je postojala i prije Osmanlija.¹¹ Prema tome, postojao je posebno Vrbaski grad, a posebno grad, odnosno tvrđava koju su izgradili još Rimljani i oko toga grada, odnosno ispod tvrđave, vremenom se razvio nov grad, Banja Luka.¹² Hamdija Kreševljaković u kasnijim svojim radovima mijenja mišljenje, prihvatajući postojanje oba grada istovremeno.¹³ “Grad Banja Luka i podgrađe pod njim stajahu na teritoriju današnjeg Gornjeg Šehera i to na lijevoj obali Vrbasa. Možda je to podgrađe zahvatalo i nešto prostora na desnoj obali oko onih sumpornih vrela koja su bila poznata i Rimljanima.”¹⁴

Prema Hazimu Šabanoviću “stari Banjalučki grad ležao je u današnjem Gornjem Šeheru na brežuljku iznad lijeve obale Vrbasa i nema nikakve veze sa Vrbaškim gradom”. Mogla bi biti tačna njegova pretpostavka po kojoj je “Vrbaški grad mogao ležati tamo gdje se i danas nalazi mjesto Vrbaška na desnoj strani gornjeg toka istoimenog potoka, koji se kod mjesta Podgrađa uliva u Savu.”¹⁵

Slično tvrdi i Gordana Sedić koja, kao dokaz za svoje tvrdnje da se radi o dva različita grada, navodi dokumente od 1494.–1530. godine u kojima se prilikom nabiranja utvrda i posjeda Vrbaske župe Banja Luka i Vrbaski grad spominju odvojeno.¹⁶ Kao dokaz za to da su se ova dva grada nalazili na odvojenim lokalitetima, autorica prilaže i geografske karte iz XVI stoljeća na kojima su ova dva grada ucrtana odvojeno. Autori tih karata Vrbaski grad smještaju odvojeno od Banje Luke, pretežno “na obronke Kozare, odnosno današnjih Gornjih Podgradaca, gdje su i danas vidljivi ostaci srednjovjekovnog grada.”¹⁷

¹¹ Mato Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima*, Banja Luka, 1962., str. 5.; S. Smlatić, *Banja Luka*, str. 34; Vaso Glušac, “Banja Luka”, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, 14/1933–34. str. 882–883.

¹² Antun Hangi, “Banjaluka. Grad i okolica”, *Školski vjesnik*, br. 10, Sarajevo, 1903., str. 50.

¹³ “U srednjem vijeku bila su ovdje dva grada i to: Banja Luka i Vrbaški grad.” Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini, Izabrana djela III*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., str. 68. (dalje, H. Kreševljaković: *Banje III*).

¹⁴ Hamdija Kreševljaković, “Banja Luka”, *Izabrana djela II*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., str. 294. (dalje: H. Kreševljaković, *Banja Luka II*)

¹⁵ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Svjetlost, Sarajevo, 1982., str. 179. (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*)

¹⁶ G. Sedić, *Banjaluka*, str. 169, 170.

¹⁷ *Isto*, str. 174.

Nešto drugačije tumačenje iznosi Pejo Čošković koji smatra da se trgovište grada Vrbasa, koje se pod nazivom *Orbazvasarhel* (*Vrbazvasarhel*) spominje 1353. i 1383–84. godine, ne smije izjednačavati s Vrbaskim gradom. Ovaj historičar pravi razliku i između Vrbaskog grada (*castrum Orbaz*, *Orbazvara*, *Urbaz*, *Vrbaz*, *Wrbaz*) i srednjovjekovne utvrde *castrum Urbazcu in comitatu de Wrbaz* koju naziva Vrbaska. On smatra da je Vrbaska bila samostalna utvrda koju treba tražiti na području današnjeg sela Vrbaške na istoimenoj rijeci, a ne u Gornjim Podgradcima na lijevoj obali Vrbasa. Ovaj autor, također, tvrdi da je nerazlikovanje srednjovjekovnih gradova Vrbasa i Vrbaske imalo za posljedicu i zabunu u pogledu njihove ubikacije, budući da su ih istraživači najčešće izjednačavali, iako za to nemaju uporišta u izvornoj građi.¹⁸

Na području današnje Banje Luke, kako u rimsko doba tako i kroz cijeli srednji vijek, u kontinuitetu je postojala tvrđava, što govori o strateškoj važnosti ovog grada. Veliki značaj Banje Luke kao grada i kao tvrđave održao se i kroz period osmanlijske vladavine.

Nakon osvajanja jednog dijela Kraljevine Bosne 1463. godine, Osmanlije od osvojene teritorije formiraju Bosanski sandžak. Banja Luka ne dolazi odmah pod vlast Osmanlija već ostaje pod ugarskom vlašću u okviru novoformirane ugarske Jajačke banovine. U ugarskim rukama ostaje i sjeveroistočna Bosna od koje je obrazovana Srebrenička banovina sa sjedištem u gradu Srebreniku i sjeverozapadna Bosna od koje je obrazovana Jajačka banovina sa sjedištem u Jajcu.¹⁹ Jajačka banovina obuhvatala je poriječje Vrbasa sve do ušća u Savu, sa gradovima: Jajce, Banja Luka, Greben, Soko, Jezero, Vinac, Livač, Komotin, Zvečaj, Bočac i Vrbaški grad.²⁰ I po odlukama mirovnog ugovora između Osmanlija i Ugarske od 20.VIII 1503. godine, kojim je zaključeno sedmogodišnje primirje, Ugarskoj su ostali svi važniji gradovi Jajačke i Srebreničke banovine.²¹ Ove ugarske banovine: Šabačka,

¹⁸ Pejo Čošković, *Susret sa zagubljenom prošlošću: područje Bosanske Gradiške u razvijenoj srednjem vijeku*, Zagreb, 2001., str. 11.

¹⁹ "Nakon ugarske opsade Jajca posada od 430 ljudi, zajedno sa svojim zapovjednikom, predala je grad i stupila u kraljevu službu. Nakon pada Jajca predalo se više utvrda u donjoj Bosni, među kojima banjalučki kastel i Zvečaj koji je branilo 50 janičara i 50 mustahfiza." (H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 41.).

²⁰ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 42.

²¹ *Isto*, str. 55.

Srebrenička i Jajačka, koje su činile kontinuiranu liniju utvrđenja na desnoj strani Save, nisu samo efikasno zaustavile nadiranje Osmanlija prema južnoj Ugarskoj, nego su predstavljale i stalnu opasnost za osmanlijske granične posjede.²² Zauzimanje ovih prostora uslijedilo je tek nakon osmanlijske pobjede na Mohačkom polju 29. VIII 1526. godine. Tada su likvidirani ostaci ugarske vlasti u Bosni i Dalmaciji i otvoren put osmanlijskim osvajanjima u zapadnoj Slavoniji.²³ Osmanlijski historičar Ibrahim Alajbegović Pečevija piše da je 934. h.g., odnosno krajem 1527. godine, osvojena tvrđava Jajce, “koja je već jednom bila osvojena u vrijeme sultana Mehmeda Fatiha i koja je ravnih šezdeset osam godina ostala u rukama nevjernika”.²⁴ Nakon Jajca, početkom 1528. godine, redom su osvojeni i ostali gradovi jajačke banovine: Sokol, Jezero, Greben, Komotin, Bočac, Zvečaj, Levač, Krupa, Banja Luka, Vrbaški grad i drugi. Drugu glavnu utvrdu Bosne, Banju Luku, njen zapovjednik predao je bez borbe.²⁵

Dolaskom Osmanlija i na bosanskoj teritoriji promijenila se dotadašnja slika naselja podignutih po vojnim načelima, gdje je civilno stanovništvo, po pravilu, živjelo u podgrađu oko, u većini slučajeva, visoko uzdignute i dobro obezbijedene tvrđave.²⁶ Gotovo svako utvrđeno mjesto imalo je svoje podgrađe koje je prema svom karakteru imalo status varoši ili kasabe, ali su takva mjesta nosila samo jedan atribut-onaj po kome su bila značajna, po kome su se naročito isticala. Dok je Beograd zbog strateških razloga bio uvijek značajniji kao kala dotle, npr. Sarajevo, Mostar i Banja Luka, iako opasani bedemima, uvijek nose atribut šehera.²⁷ Banja Luka se naročito isticala u odnosu na ostale gradove u novoosvojenom sjeverozapadnom dijelu Bosanskog sandžaka u prvoj polovini XVI stoljeća. U toku tri do četiri decenije poslije dolaska pod vlast Osmanlija, razvijala se uporedo i kao tvrđava i kao civilno naselje te važno trgovačko i obrtničko središte.

²² Adem Handžić, “Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku”, *GDI BIH XVII / 1968–69*, Sarajevo, 1970., str. 143. (dalje: A. Handžić, *Zvornik*).

²³ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 56.

²⁴ Ibrahim Alajbegović Pečevi, *Historija 1 (1520–1576)*, predgovor, prijevod i bilješke: Fehim Nametak, El-Kalem – Orijentalni institut, Sarajevo, 2000., str. 126. (dalje: Pečevija, *Historija 1*).

²⁵ Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Golden marketing, Zagreb, 1998., str. 173.

²⁶ Franc Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*. Matica srpska, Novi Sad, 1968., str. 378.

²⁷ Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*. knj. I, sv. 1, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476-1566., Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964. str. XXVIII. (dalje: H. Šabanović, *Turski izvori*).

Već smo rekli da je i prije osmanlijskog osvajanja na području današnje Banje Luke postojalo naselje koje se sastojalo od grada (tvrđave) i podgrada. Taj grad i podgrađe spominje i vakufnama bosanskog sandžakbega Sufi Mehmed-paše, legalizovana 1555. godine.²⁸ Hadži Halifa ga spominje pod nazivom Gornji Grad, za razliku od onoga koji je u kasnijem periodu “sazidao Ferhad-paša u Donjem Šeheru” i napominje da je “uzet od nevjernika”.²⁹

Broj srednjovjekovnih utvrda na prostorima Kraljevine Bosne, koje odmah nakon osmanlijskog osvajanja nisu bile razorene nego je u njih smještena vojnička posada, u početku je bio neznatan, a njihove posade brojčano skromne. Neka utvrđenja, izgubivši stratešku važnost, bivaju napuštena dok su neka druga, koja su se nalazila na važnijim prolazima i pograničnim mjestima posve nanovo sagrađena.³⁰ Zbog neprestanih sukoba sa Ugarskom, a zatim i sa Habsburškom monarhijom i Mletačkom republikom, relativno se brzo proširila mreža osmanlijskih utvrda u Bosni. Sjeverno područje Bosanskog sandžaka prema Ugarskoj, dakle prostor između donjih tokova Bosne i Vrbasa, čuvale su dvije najisturenije tvrđave: Doboj i Banja Luka. Inače, uzmu li se u obzir i stalne posade, cijeli tok Vrbasa u ovom periodu bio je jedan od vojno najčuvanijih i fortifikacijski najuređenijih prostora. Koliki je strateški značaj imao ovaj dio sandžaka za bezbjednost sjeverozapadnog dijela Carstva govori podatak da se uzvodno od Banje Luke, u užem području Vrbasa, nalazilo sedam stalnih i tri plaćene posade.³¹

S obzirom na to da je cjelokupna organizacija, uređenje i uprava Osmanske države bila prožeta vojničkim duhom i imala vojnički karakter, vojno uređenje bilo je okosnica državne organizacije. Organizacija pojedinih rodova osmanlijske vojske u Bosni bila je gotovo ista kao i u svim evropskim zemljama pod vlašću Osmanlija.³² Osmanlijske vojne snage u ovom periodu dijelile su se na dvije osnovne grupe: centralnu i pokrajinsku vojsku. Pokrajinske vojne snage vremenom se dijele na: spahije ili timarnike, pogranične vojne snage (*serhat kulu*) i

²⁸ Vakufnama Sofi Mehmed-paše iz 1555. godine / prev. Bisera Nurudinović, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, IV, 1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., str. 97 i 100. (dalje: *Vakufnama Sofi Mehmed-paše*)

²⁹ Stojan Novaković, *Hadži Halifa ili Čatib-Čelebija: turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu*, Spomenik SKA XVII, Beograd, 1802., str. 82.

³⁰ Alija Bejtović, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, POF III-IV/1952-53*, Sarajevo, 1953., str. 293. (dalje: A. Bejtović, *Spomenici*)

³¹ Aladin Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”, *POF 40/1999*, Sarajevo, 2000., str. 199-200. (dalje: A. Husić, *Tvrđave*)

³² Hazim Šabanović, “Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća”, *GID BIH XI*, Sarajevo, 1960., str. 173. (dalje: H. Šabanović, *Vojno uređenje*).

lokalne vojne snage (*yerli kulu*). Najvažniji dio pokrajinske vojske predstavljale su spahije. Na timarskom sistemu, na kojem je izgrađen ovaj vojni red, počivala je cjelokupna administracija u pokrajinama i njihova vojno-administrativna podjela na nahije, vilajete, sandžake i ejalete. Na čelu svih snaga pokrajinske vojske u svakom sandžaku stajao je sandžakbeg dotičnog sandžaka. On je bio najviši vojni i administrativni organ vlasti u sandžaku. Sandžakbezi su bili podvrgnuti beglerbegu dotičnog ejaleta, koji je bio najviša vojna i administrativna vlast u čitavom ejaletu.³³

Prema vojnoj organizaciji Osmanskog carstva, u utvrđene gradove su smještane dvije vrste posada: timarske posade u unutrašnjosti sandžaka, koje su za službu dobijale timare, i plaćene posade ulufedžija, smještene u tvrđave graničnih područja Carstva, finansirane iz državnih prihoda (*mukata*).³⁴ Svako utvrđeno mjesto imalo je svoju stalnu posadu, veći ili manji garnizon, na čijem čelu se nalazio *dizdar*, tj. Zapovjednik tvrđave i njene posade. Prema popisu iz 1540. godine, dizdar banjalučke tvrđave zvao se Hamza.³⁵ U popisu iz 1550. godine vidimo da se novi dizdar banjalučke tvrđave zove Ejnehan i da uživa timar umjesto bivšeg dizdara Sulejmana.³⁶ To znači da su ovu funkciju u periodu od približno deset godina obavljale najmanje tri osobe. Dizdarov pomoćnik ili zamjenik koji mu je pomagao u službi zvao se *ćehaja* (*kethoda*). Prema popisu iz 1540. godine na ovoj funkciji nalazio se Mustafa Bosna,³⁷ a 1550. godine Ferhad.³⁸

Članovi gradske posade nazivani su *mustahfizi* i bili su organizovani u *džemate*, *buljuka* ili *ode*. Na čelu svakog džemata nalazio se jedan *aga*, na čelu buljuka *buljukbaša* (*serbuljuk*), a na čelu ode *odabaša* (*seroda*). Broj vojnika u pojedinim džematima obično se sastojao od 50 do 100 ljudi, a oda ili buljuk imao je 10 do 15 ljudi.³⁹ U gradskim posadama buljuk se redovno sastojao od deset ljudi. U popisu iz 1540. godine, među posadnicima banjalučke tvrđave nalaze se tri serbuljuka: Muruvvet Bosna, Murad Bosna i Ramadan.⁴⁰ U popisu iz 1550. godine vidimo su u sastavu ove posade bila četvorica serbuljuka: Mehmed, Omer, Fejruz i Mehmed sin Junusov.⁴¹

³³ H. Šabanović, *Vojno uređenje*, str. 174.

³⁴ A. Husić, *Tvrđave*, str.190.

³⁵ BBA TD 212, fo. 229.

³⁶ BBA TD 1072, fo.187.

³⁷ BBA TD 212, fo. 229.

³⁸ BBA TD 1072, fo.188.

³⁹ H. Šabanović, *Vojno uređenje*, str. 223.

⁴⁰ BBA TD 212, fo. 229.

⁴¹ BBA TD 1072, fo.187.

Osim toga, svaki grad je imao svoga *imama*, koji je pripadao džematu mustahfiza. U oba navedena popisa na ovoj funkciji nalazi se isti imam, Mevlana Abdullah. U popisu iz 1550. godine, među posadnicima banjalučke tvrđave bio je i Omer, *mujezin*.⁴²

U svakoj tvrđavi bio je najmanje jedan ili više *topčija*. Prema popisu iz 1540. bila su trojica topčija u banjalučkoj tvrđavi: Alija, Mustafa i Divane Kurd⁴³, dok u popisu iz 1550. godine nije naveden ni jedan tobdžija među posadnicima ove tvrđave.⁴⁴

Svi mustahfizi, članovi stalne i redovne gradske posade uživali su za svoju službu tzv. *gedik timare*; nekada su dobivali platu u novcu, tzv. *ulûfu*. Iako su mustahfizi uživali nekada manje pojedinačne ili veće zajedničke timare, oni nisu spadali u spahije nego u lokalne vojne snage (*yerli kulu*).⁴⁵

O sastavu tvrđavskih posada u ovom periodu najviše podataka nalazimo u detaljnim popisima posadnika tvrđava Bosanskog sandžaka. Kako se vidi iz popisa iz 1530. godine, Krajina je dobro čuvana i posade ulufedžija u odnosu na timarlije bile su mnogo brojnije. Najistureniji i ujedno najčuvaniji gradovi bili su Kamengrad, koji je imao i najbrojniju posadu koja je brojala 139 mustahfiza, zatim Banja Luka 105, te Udbina, Obrovac i Skradin 107 mustahfiza ulufedžija.⁴⁶ I na osnovu ovog popisa vidimo da je posada tvrđave Banja Luka u prvom periodu nakon dolaska pod vlast Osmanlija bila ulufedžijska, što znači da je sama tvrđava bila direktno na krajini.

Sastav tvrđavskih posada bio je promjenjiv. U nekim fortifikacionim objektima posade su mogle biti mješovite, sastavljene od ulufedžija i timarnika. Međutim, u nekim slučajevima ulufedžijske posade pretvarane su u timarnike, tj. umjesto gotovine dobijali su zemljišne posjede. To je bio i razlog promjene načina finansiranja vojnih snaga na ovom području u navedenom periodu. Naime, osnivanjem Kliškog sandžaka 1537. godine i formiranjem Budimskog ejaleta 1541. godine, u ovom dijelu Osmanske države došlo je do izvjesnih teritorijalnih, administrativnih i vojnih promjena. Time je i Krajina dobila izmijenjen oblik, a nekoliko posada iz ranije navedenih tvrđava ukinuto. U prvoj polovini

⁴² *Isto*.

⁴³ Nazivom *divâne* (junak) nazivani su age i niži zapovjednici martolosa, azapa i nekih drugih rodova vojske u gradovima. Adem Handžić: "Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka", *GDI BIH XIII*, Sarajevo, 1962. str. 328. (dalje: A. Handžić, *Prilog istoriji*).

⁴⁴ BBA TD 212, fo. 229.

⁴⁵ H. Šabanović, *Turski izvori*, str. XXVIII; H. Šabanović, *Vojno uređenje*, str. 211.

⁴⁶ A. Husić, *Tvrđave*, str 197.

1540. godine, posadnici tvrđava Tešanj, Doboj, Banja Luka, Kotor, Bočac kao i dio posadnika tvrđave Knin, umjesto ulufe, za svoju službu dobivali su prihode od timara. To znači da je i sjeverni dio Bosanskog sandžaka, između rijeka Bosne i Vrbasa, potpuno izgubio krajiški status.⁴⁷

Već u popisu iz 1540. godine vidimo da se način finansiranja posadnika banjalučke tvrđave promijenio. Naime, u ovom popisu svih 39 mustahfiza banjalučke tvrđave uživali su prihode od timara, a ne više ulufu. Visine prihoda sa pojedinačnih ili kolektivnih timara posadnika bile su različite. Već spomenuti Hamza, dizdar banjalučke tvrđave iz 1540. godine, uživao je timar koji je bio sastavljen od četiri sela, tri mezre, dva čifluka i sa njih ubirao prihode, kao i od akindžija iz jednog sela. Ukupna visina prihoda sa timara dizdara Hamze bila je 8017 akči. Većina ostalih posadnika ove tvrđave uglavnom su kolektivno uživali velike timare tako da je svakome pripadalo u prosjeku oko 1400 akči. Izuzeci čine Mustafa Bosna, čehaja (*kethoda*), koji je uživao čift u okviru jednog timara u vrijednosti od 2878 akči, zatim Mevlana Abdullah, *imam*, 1608 akči; Alija, *tobdžija* u tvrđavi imao je prihod od 1547 akči, Murad Bosna, *serbuljuk*, 1500 i Ramadan, *serbuljuk*, 1542 akče.⁴⁸

Početak druge polovine XVI stoljeća u Bosanskom sandžaku bilo je raspoređeno 465 timarnika u 17 posada. Budući da je Bosna većim dijelom, barem privremeno, izgubila status serhata, u njenim tvrđavama su ostale simbolično male snage, uglavnom za održavanje javnog reda, i broj im obično nije prelazio 20 vojnika. Samo su četiri posade bile brojnije: Hodidjed je imao 34 vojnika, Banja Luka 27, Jajce 101 i Gradiška 107 vojnika.⁴⁹

Iz poimeničnog popisa posadnika tvrđava Bosanskog sandžaka koji je nastao iza popisa iz 1540. godine, a najvjerojatnije oko 1550. godine, vidimo da su se sastav posade, kao i iznosi prihoda sa njihovih timara promijenili. Posada banjalučke tvrđave brojala je 27 vojnika. Novi dizdar banjalučke tvrđave zvao se Ejnehan. Visina prihoda sa timara koji je on uživao umjesto bivšeg dizdara Sulejmana iznosila je 4600 akči. To je znatno manji prihod od prihoda dizdara ove tvrđave prema popisu iz 1540. godine. Prihod sa timara Ferhada, kethode banjalučke tvrđave iznosio je 2800; Mevlana Abdullaha, imama i hatiba banjalučke tvrđave 1400; Omera, *serbuljuka*, 1609; Fejruza, *serbuljuka*, 1545; Mehmeda sina Junusova, *serbuljuka*, 1526 akči. Nekoliko istih posadnika susrećemo u oba deftera, što je također pokazatelj da su defteri vremenski

⁴⁷ *Isto*, str. 201.

⁴⁸ BBA TD 212, fo. 229.

⁴⁹ A. Husić, *Tvrđave*, str. 202.

dosta bliski: Mevlana Abdullah, imam; Ramadan Bosna; Mustafa; Mustafa Bosna; Velija; Turhan Kuloğlu.⁵⁰ U vezi s nazivom *kuloğlu* treba napomenuti sljedeće: od vremena sultana Selima II (1566-1574), janičari, koji su do tada živjeli u kasarnama, mogli su dobiti dozvolu za ženidbu, tako da se u ovom periodu povećao broj oženjenih janičara koji su imali i djecu. Ova djeca su nazivana kuloglani (*kuloğlu*). Upraznjena mjesta u janičarskom korpusu mogla su se popunjavati ovim kuloglanima i to tek pošto napune 23 godine starosti. Oni kuloglani čiji su očevi unaprijeđeni i postali timarnici slati su na službovanje po tvrđavama uz dnevnicu od devet akči.⁵¹

Pripadnici tvrđavskih posada neposredno nakon osvajanja bili su stranog porijekla, ali su vrlo brzo posade popunjavane ljudima domaćeg porijekla.⁵² Najrasprostranjeniji etnonim koji se upisuje uz imena posadnika tvrđava na balkanskom području jeste: Bosna, Bosnali, Bošnjak. U popisu posadnika banjalučke tvrđave iz 1540. godine susrećemo sedam posadnika uz čije ime stoji oznaka Bosna: Ramadan Bosna, Mehmed Bosna, Mustafa Bosna, Murad Bosna, serbuljuk; Muruvvet Bosna, Mustafa Bosna, Hasan Bosna.⁵³ U popisu iz 1550. to su dvojica posadnika koji su navedeni i u popisu iz 1540. godine: Mustafa Bosna i Ramadan Bosna.⁵⁴

Pored prihoda sa timara, posadnici tvrđave Banja Luka uživali su prihode sa mezri u okviru parcele zemljišta koja se nalazila u blizini banjalučke tvrđave. U jednoj bilješci u popisu iz 1540. godine stoji da pola tih popisanih mezri "iza leđa tvrđave", koje se nalaze u okviru navedene parcele zemljišta, uživaju posadnici banjalučke tvrđave i za to plaćaju 500 akči u državnu blagajnu na ime *resm-i tapu*, tj. tapijske pristojbe.⁵⁵ Navedene mezre nalaze se u okviru te parcele koja je data na uživanje posadnicima tvrđave Banja Luka i u popisu iz 1565. godine.⁵⁶

Neposredno nakon dolaska pod vlast Osmanlija, na užem području Banje Luke postojala je samo jedna tvrđava. U vakufnami bosanskog

⁵⁰ BBA TD 1072, fo.187.

⁵¹ Abdülkadir Özcan, "Organizacija vojske kod Osmanlija", prev. Kerima Filan, *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu; Istanbul: IRCICA, Sarajevo, 2004., str. 420.

⁵² H. Šabanović, *Vojno uređenje*, str. 211.

⁵³ BBA TD 212, fo. 229.

⁵⁴ BBA TD 1072, fo. 187.

⁵⁵ BBA TD 212, fo. 234 .

⁵⁶ BBA TD 435, fo. 405.

sandžakbega Sufi Mehmed-paše, legalizovanoj 1555. godine, spominje se “kraj koji se nalazi u blizini banjalučke tvrđave,” te “javni put koji prolazi kroz podgrađe.”⁵⁷ Mnogi drugi imućni pojedinci podizali su objekte različitih namjena u Banjoj Luci. Nakon dolaska Ferhad-bega Sokolovića na mjesto sandžakbega Bosanskog sandžaka 1573. godine, nastavio se intenzivni razvoj ove kasabe. Razvoj Donjeg Šehera započet je izgradnjom džamije Ferhadije, te nove tvrđave u Banjoj Luci, kao i čitavog niza drugih objekata oko njih. Za razliku od stare srednjovjekovne tvrđave Banje Luke, tvrđava koju je najvjerojatnije sagradio Ferhad-paša Sokolović, današnji Kastel, nazvana je novom tvrđavom (*kal'a-i cedîd*). Prema navodima Hamdije Kreševljakovića, ta tvrđava podignuta je između 1595. i 1603. godine, kada je na istom mjestu sagrađena i džamija sultana Mehmeda III (1595-1603). Na tom mjestu je, prema njegovom mišljenju, “prije 1587. stajala samo tophana koju je osnovao Ferhad-paša, a grad je izgrađen nešto kasnije, u doba vladavine sultana Mehmeda III.”⁵⁸ Potvrdu za to da su u navedenom periodu u Banjoj Luci postojale uporedo dvije tvrđave sa posadom nalazimo tek u sumarnom popisu posadnika bosanskih tvrđava koji je sačinjen krajem XVI stoljeća, između 1595–1603. godine. Tu su odvojeno popisani posadnici stare tvrđave Banja Luka (*mustahfizân-i kal'a-i Banyâ Luka atîk*) i posadnici nove tvrđave (*mustahfizân-i kal'a-i Banyâ Luka cedîd*).⁵⁹ Međutim, prema A. Handžiću, iz detaljnog popisa ulufedžija u gradovima u bosanskoj i slavonskoj krajini koji je sastavljen u vremenu od 15. 9. 1586. – 3. 9. 1587. godine, vidi se da su u bosanskoj krajini od osmanlijskog osvajanja do 1586. godine nastala tri nova grada: Banja Luka, Jasenovac i Novi Majdan.⁶⁰ To bi značilo da je Kastel podignut prije 1586. godine. Iako se u Ferhad-pašinoj vakufnami iz 1587. godine ne spominje izričito nova tvrđava, posredno možemo zaključiti da je u tom periodu izgrađena ili popravljena. Naime, u vakufnami piše: “Na javnom putu od *stare Banje Luke* do potoka Crkvice nalazi se kaldrma...,”⁶¹ tako da se može pretpostaviti da već tada postoji i *nova Banja Luka*, tj. nova tvrđava.

⁵⁷ *Vakufnama Sofi Mehmed-paše*, str. 97 i 100.

⁵⁸ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, str.26.

⁵⁹ Timar Husejna, posadnika tvrđave Nova Banja Luka iznosio je 1400 akči, Timar Husejna isto toliko, dok je Timar Divane Kurda iznosio 1200 akči. OIS ANUBIH 28, TKTD 480 (362), fo. 44-50.

⁶⁰ A. Handžić, *Prilog istoriji*, str. 324.

⁶¹ *Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića*, prev. Fazileta Cviko, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica, IV,1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., str. 228.

Prema navodima Adema Handžića, u popisu posada ulufedžija u bosanskoj i slavonskoj krajini iz 1586/87. godine, u tvrđavi Banja Luka nalazilo se 30 mustahfiza, tj. 3 ode ili buljuka. Dnevnicu age iznosila je 16, a dnevnicu ćehaje 12 akči. Među mustahfizima nove banjalučke tvrđave ne spominju se vjerski službenici, vjerovatno zato što je u njenom podnožju već ranije bila već podignuta poznata Ferhadija džamija.⁶²

U Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine stoji bilješka: “mezra Vlašići, uživa je Hasan-aga, dizdar stare tvrđave Banja Luka”.⁶³ Navedena bilješka također bi mogla poslužiti kao potvrda da je te godine još uvijek bila u funkciji i stara tvrđava koja je imala dizdara i cijelu posadu.

U svom *Putopisu* iz sredine XVII stoljeća, Evlija Čelebi Banju Luku naziva *BanjaluKatejn* (ar. dvije Banje Luke) “zbog toga što je u sarajevskoj grunтовnici tako upisano jer se sastoji od dvije tvrđave”.⁶⁴ Njegov dalji opis Banje Luke pokazuje to da se fortifikacijski kompleks Banje Luke i u tom periodu sastojao iz dva utvrđenja, jednog u Gornjem Šeheru i jednog u Donjem Šeheru, te da su egzistirali uporedo: “Oba su grada sagrađena od tvrdog materijala na lijevoj strani niz tok rijeke Vrbas. Imaju izvrsne oružarnice i dizdare. Pred novim Ferhad-pašinim gradom nalazi se jedan baljemez-top od trideset pedalja koji je nakostriješen kao jež i nema nikakva obzira prema neprijatelju.”⁶⁵

Kako se banjalučka tvrđava Kastel nalazila na južnom ušću Crkvine u Vrbas, bila je zaštićena vodenim opkopom i sa svoje zapadne i južne strane. Uz to, bila je opasana zidovima visine šest do osam metara, debljine dva metra. Još od ranije su vojni stratezi vodili računa da se tvrđava može naći u teškom stanju, pa su je jednim mostom povezali sa desnom obalom Vrbasa. Posebno se pokazalo korisnim to što je podignuta na relativno velikom prostoru. U nešto kasnijem periodu, u XVIII stoljeću, u njenoj unutrašnjosti bez problema je moglo boraviti oko 5000 ljudi.⁶⁶

Vidjeli smo da u drugoj polovini XVI stoljeća, a najvjerovatnije i u nešto kasnijem periodu, na užem području Banje Luke egzistiraju upo-

⁶² A. Handžić, *Prilog istoriji*, str. 329, 333, 338.

⁶³ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo: Orijentalni institut, Sarajevo, 2000, sv. III, obradila Amina Kupusović, str. 437.

⁶⁴ Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. H. Šabanović, Sarajevo-Publishing, 1996., str. 212.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El-Kalem, Sarajevo, 2003., str. 320.

redo čak dvije tvrđave sa relativno brojnom posadom. To može poslužiti kao potvrda da se Banja Luka i u XVI stoljeću, kao i stoljećima ranije, nalazila na strateški veoma bitnoj lokaciji. U izvornim osmanskim dokumentima naziv *tvrđava Banja Luka* odnosio se na srednjovjekovnu tvrđavu u koju je, neposredno nakon dolaska pod vlast Osmanlija, postavljena posada. Ova tvrđava, srednjovjekovni kastel Banja Luka, najvjerojatnije je bila smještena na brežuljku iznad lijeve obale Vrbasa. Naziv *tvrđava Nova Banja Luka*, koji susrećemo u osmanskim dokumentima od druge polovine XVI stoljeća, odnosi se na današnji Kastel, tvrđavu koju je najvjerojatnije izgradio Ferhad-paša Sokolović na mjestu gdje se nekada nalazio rimski Castrum.

FORTIFIKACIJSKI KOMPLEKS BANJE LUKE U XVI STOLJEĆU

Sažetak

Grad Banja Luka nastao je na južnom i najužem dijelu banjalučke kotline koja je dolinom Vrbasa otvorena prema Posavini i centralnoj Bosni. U literaturi se vrlo često susreću različita mišljenja u vezi s lociranjem srednjovjekovnog grada Banje Luke i Vrbaskog grada, koji je jedno vrijeme bio sjedište Vrbaske župe, zatim podijeljeni stavovi o tome da li se radilo o jednom ili dva grada, pa čak i tvrdnje da se Banja Luka razvila od Vrbaskog grada. S obzirom na to da se fortifikacijski kompleks Banje Luke u osmanlijskom periodu nadovezuje na onaj srednjovjekovni, rad se ukratko osvrnuo i na spomenuto pitanje. Izveden je zaključak da je na području današnje Banje Luke, kako u rimsko doba tako i u srednjem vijeku, u kontinuitetu postojala tvrđava što svjedoči da se grad Banja Luka, još od rimskog doba pa kroz srednji vijek, uvijek nalazio na strateški značajnom mjestu.

U periodu pod osmanlijskom vladavinom dobija još jednu tvrđavu, očuvanu do danas. Za razliku od stare srednjovjekovne tvrđave Banje Luke, tvrđava koju je najvjerojatnije podigao Ferhad-paša Sokolović, današnji Kastel, nazvana je novom tvrđavom (*kal'a-i cedid*).

Prema vojnoj organizaciji Osmanskog carstva, u utvrđene gradove su smještane dvije vrste posada: timarske posade u unutrašnjosti sandžaka, koje su za službu dobijale timare, i plaćene posade ulufedžija, smještene u tvrđave graničnih područja Carstva, finansirane iz državnih prihoda. Članovi gradske posade nazivani su *mustahfizi*. U radu su prezentovani podaci o sastavu i porijeklu posade, promjeni načina fi-

nansiranja posadnika, o visini primanja članova posade banjalučke tvrđave, a kasnije i obje tvrđave, i to na osnovu podataka koji su sadržani u primarnim historijskim izvorima.

FORTIFICATION COMPLEX OF BANJA LUKA IN 16TH CENTURY

Summary

Banja Luka city is placed in south and narrow part of the Vrbas river valley, opened toward Posavina and Central Bosnia. In the literature one can find many different opinions about location of fortress of Banja Luka and about Vrbaski, which has been a central part of medieval Vrbaska district for some time. Some thinks that there were two different cities, Banja Luka and Vrbaski, existing in the same period. Other opinion is that there were just one city and that Banja Luka has developed from the Vrbaski, on the same location. Concerning the fact that fortress in Banja Luka in the Ottoman period was in fact continuation of the medieval fortifications, a few short observations about that are made in this work.

There was always a fortress in the area of present city of Banja Luka, in the Roman age as well as in the medieval period. That is the evidence that the city of Banja Luka has always been located on important strategic place.

During the Ottoman period, the strategic importance of the city has become even bigger. One of the most important figures in XVI century Ottoman Bosnia, Sokollu Ferhad Pasha, who made a huge contribution in development of Banja Luka, has also built a new fortress (*kal'a-i cedid*), latter known as Kastel.

Some new information presented in this work are about origins and structure of the garrison of Banja Luka fortress, later both of the fortresses, about changing the way of financing them as well as amounts of their incomes. All of these new facts are based on the official Ottoman registers, primary historical sources from that period.

Keywords: Ottoman Empire, Banja Luka, Vrbaski, fortress, Kastel